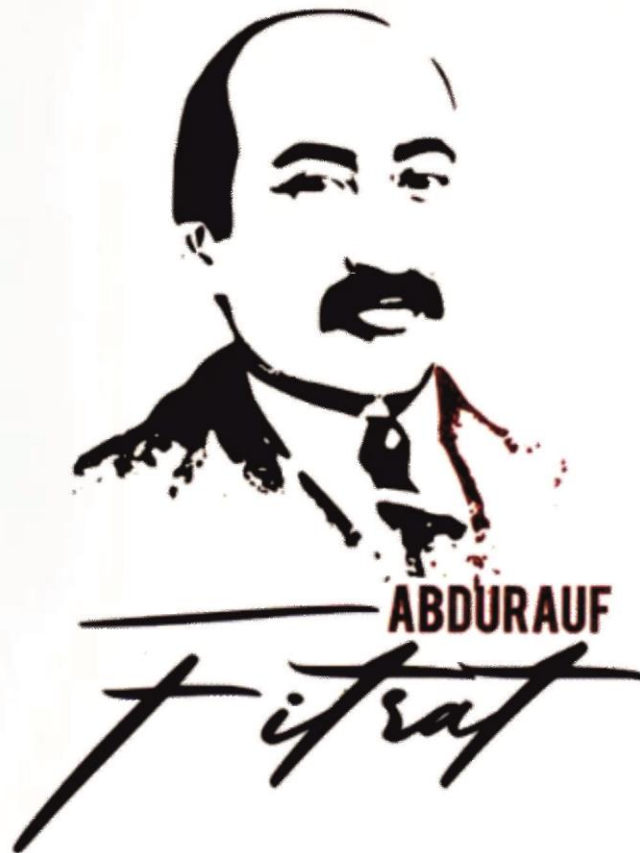

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI
MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

**PROFESSOR ABDURAU F FITRATNING ADABIY-ILMIY VA
IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLİYATI JAHON JADIDSHUNOSLARI
TALQINIDA**

**INTERPRETATIONS OF PROFESSOR ABDURAU F FITRAT’S
SCIENTIFIC, LITERARY, AND SOCIO-POLITICAL LEGACY
BY INTERNATIONAL SCHOLARS OF JADIDISM**

XALQARO ILMIY ANJUMAN

TOSHKENT – O‘ZMU

2026, 15-may

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

MICHIGAN DAVLAT UNIVERSITETI (AQSH)

ANQARA DAVLAT UNIVERSITETI (TURKIYA)

**OZARBOYJON MILLIY ILMLAR AKADEMIYASI
NIZOMIY NOMIDAGI ADABIYOT INSTITUTI**

O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

RESPUBLIKA MA’NAVIYAT VA MA’RIFAT MARKAZI

**PROFESSOR ABDURAUUF FITRATNING ADABIY-ILMIY VA
IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLIYATI JAHON
JADIDSHUNOSLARI TALQINIDA**

**НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНАЯ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА АБДУРАУФА ФИТРАТА В
ИСТОЛКОВАНИИ ДЖАДИДОВЕДОВ МИРА**

**INTERPRETATIONS OF PROFESSOR ABDURAUUF FITRAT’S
SCIENTIFIC, LITERARY, AND SOCIO-POLITICAL LEGACY BY
INTERNATIONAL SCHOLARS OF JADIDISM**

XALQARI ILMIY ANJUMAN MATERIALLARI

TOSHKENT – O‘ZMU

2026, 15-may

UO‘K: 821.512.133.1

KBK 82.3(50‘)

“Professor Abdurauf Fitratning adabiy-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari talqinida” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman Materiallari. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2026. – 490 b.

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida o‘tkazilgan “Professor Abdurauf Fitratning adabiy-ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati jahon jadidshunoslari talqinida” mavzusidagi ulug‘ olim tavalludining 140 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman Materiallari olti bo‘limdan iborat bo‘lib, uning har bir bo‘limida Abdurauf Fitrat ijodi va faoliyatining mufyyan qirrasini o‘z aksini topgan. 70 dan ortiq maqolalarni o‘z tarkibiga olgan mazkur to‘plam professor-o‘qituvchilar, mutaxassis va tadqiqotchilar, doktorant va izlanuvchilarga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrirlar:

Hamidulla BOLTABOYEV – filologiya fanlari doktori, professor;

Minhojiddin HOJIMATOV – filologiya fanlari doktori

To‘plab, nashrga tayyorlovchilar:

D.Qozoqboyeva, H.Boltaboyeva, H.Mahkamova

Taqrizchilar:

Temur XO‘JA O‘G‘LI – filologiya fanlari doktori, professor;

Ilhom G‘ANIYEV – filologiya fanlari doktori, professor

Mazkur Materiallar O‘zMU Ilmiy-texnikaviy kengashining 2026-yil 30-apreldagi majlisida nashrga tavsiya etilgan (4-sonli bayonnoma)

ISBN 978-9943-6085-5

© O‘zbekiston milliy universiteti, 2026

© MUMTOZ SO‘Z, 2026

MUNDARIJA

YALPI MAJLIS

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI REKTORI I.U.MADJIDOVNING KIRISH SO‘ZI.....	7
<i>Prof. Dr. Yusuf AVJI. Fitrat‘in sosyal hayati ve siyasi g‘orushleri.....</i>	<i>9</i>
<i>Dr. Minhojiddin HOJIMATOV. Abdurauf Fitrat ijodiida milliy o‘zlik tuyg‘usining badiiy in‘ikosi.....</i>	<i>18</i>
<i>Prof. Dr. Mehman HASANLI. Ebdurrauf Fitratin dramaturgiyasinda istiqlal va milli kimlik problem.....</i>	<i>22</i>
<i>Prof. Dr. Seyfettin ERSAHIN. Abdurauf Fitrat‘in “Turk-rus ittifaki” teklifi.....</i>	<i>30</i>
<i>Prof. Dr. Yashar QOSIM. Yangi O‘zbek shye‘riyatida shaxsga sig‘inish davri fojialarining in‘ikosi.....</i>	<i>51</i>
<i>Prof. Dr. Tanju SEYHAN. Abdurrauf Fitrat‘in Dil ve Çağatayca Terimi Üzerine Düşünceleri, Kadimki Eserlerle Ilgili Bazi Çalışmaları.....</i>	<i>59</i>
<i>Prof. Dr. Sulayman DOĞAN. Abdurauf Fitrat‘in Islam Tarihi ve Müslüman Ailesi üzerine değerlendirme.....</i>	<i>81</i>
<i>Prof. Dr. Ilhom G‘ANIYEV. Uilyam Shekspir va Abdurauf Fitrat dramalarida intertekstuallik.....</i>	<i>92</i>
<i>Prof. Dr. Nurboy JABBOROV. Fitrat ijodida ma‘rifat va jaholat talqini.....</i>	<i>98</i>
<i>Dr. Bahrom IRZAYEV. Buxoro amirligida “Sho‘ro inqilobi” yoxud “Yosh buxorolilar” faoliyati haqida yangi materiallar.....</i>	<i>103</i>
<i>Prof. Dr. Ulug‘bek HAMDAMOV. Fitrat – jadidchilik harakatining ulkan namoyandasi.....</i>	<i>109</i>
<i>Dr. Yasin YAYLA. Abdurrauf Fitrat‘in Türk Dili ve Eğitime Katkileri.....</i>	<i>120</i>
<i>Prof. Dr. Женисбек ДУЙШЕЕВ. Абдурауф Фитрат – историк Турана.....</i>	<i>126</i>

1-sho‘ba. JADIDCHILIKNING UMUMIY

MASALALARI VA FITRATNING SIYOSIY FAOLIYATI

<i>Prof. Dr. Makhliyo UMAROVA. Abdurauf Fitrat: in the Heart of East-West Intellectual Discourse.....</i>	<i>129</i>
<i>Prof. Dr. Dilshod KOMOLOV. Jadidchilik harakati va Turkistonda odil sudlov institutlarini shakllantirish masalalari.....</i>	<i>134</i>
<i>Dots. Dr. Farrux TEMIROV. Sadriddin Ayniy – alloma Fitrat haqida.....</i>	<i>137</i>
<i>Dots. Dr. Ulug‘murod AMONOV. Abdurauf Fitratning Buxoro shashmaqomini yozib olinishidagi xizmati.....</i>	<i>143</i>
<i>Dots. Dr. Nigina SULTONOVA. Buxoro adabiyot tarixi muzeyi ko‘rgazmasida jadidlar merosi: Abdurauf Fitrat faoliyati talqini.....</i>	<i>147</i>
<i>Dots. Dr. Sherxon QORAYEV. Abdurauf Fitrat asarlarida shayboniy Ubaydullaxon ijodi va jahriy zikr majlislari talqini.....</i>	<i>153</i>
<i>Dr. Mashhuraxon DARMONOVA. Abdurauf Fitratga doir manbalar tavsifi.....</i>	<i>158</i>
<i>Gulnoz MUROTOVA. Fitrat faoliyatining Markaziy Osiyo tarixshunosligidagi o‘rni: manbashunoslik, tarixiy tafakkur va milliy tarix konsepsiyasi.....</i>	<i>163</i>

<i>Marvar SHARAFUTDINOVA. Джадид, просветитель и выдающийся филолог.....</i>	172
<i>Anvar TOSHBOYEV. Jadidchilikning umumiy masalalari va Fitratning siyosiy faoliyati.....</i>	178
<i>S.AHMADOV, A.AHMADOV. “Yosh buxorolilar”ning siyosiy faoliyati va Fitratning ishtiroki.....</i>	182

2-sho‘ba. FITRAT BADIY IJODI VA UNING TALQINI MASALALARI

<i>Prof. Dr. Abdulla ULUG‘OV. Alloma Abdurauf Fitrat.....</i>	185
<i>Prof. Dr. Mavluda ERGASHEVA. Abdurauf Fitrat asarlarida vatanparvarlik va mustaqillik g‘oyalari talqini.....</i>	191
<i>Dots. Dr. Xurshida JALILOVA. Abdurauf Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” sayohat tipidagi asar sifatida.....</i>	196
<i>Dots. Dr. Dilrabo QOZOQBOYEVA. Fitratning forsha tarkibbandi mumtoz janrlar kontekstida.....</i>	208
<i>Dots. Dr. Manzura JO‘RAYEVA. Abdurauf Fitrat ijodida safarnoma janri va uning taraqqiyoti.....</i>	216
<i>Dr. Xurshida BAROTOVA. Fitratning “Munozara” va “Hind sayyohi bayonoti” asarida kasb-hunar va hunarmandchilikka munosabat.....</i>	220
<i>Dots. Dr. Dilafro‘z JABBOROVA. Fitrat dramalari poetikasi: Ilhom G‘aniyev tadqiqotlari talqinida.....</i>	228
<i>Dr. Maftuna SHOMURODOVA. Jadid adabiyoti taraqqiyotida Ayniy va Fitrat o‘rni.....</i>	233
<i>Dildora SAIDOVA. Fitrat va Cho‘lpon ijodida lirik qahramon timsolining uyg‘unligi.....</i>	238
<i>Munisa G‘ULOMOVA. Fitratning imloshunos shogirdi – Xolid Saidning tarjima maktabi.....</i>	243
<i>Mushdariy TOJIYEVA. Fitrat dramalarida tarixiylik konsepsiyasi.....</i>	250
<i>Sadoqat NORMAXMATOVA. Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasida intertekstuallik unsurlari.....</i>	254
<i>Hayotxon YAVKACHEVA. Abdurauf Fitratning ilk ijodida jadidchilik g‘oyalari.....</i>	259
<i>Shahodat O‘SAROVA. Abdurauf Fitratning “Qiyomat” hikoyasi talqini.....</i>	263
<i>Zulfiya YO‘LDOSHOVA. Abdurauf Fitrat hayoti va faoliyatining ilmiy va badiiy ijodi bilan uyg‘unligi.....</i>	267

3-sho‘ba. JADID PUBLITSISTIKASI VA FITRATNING MA‘RIFATCHILIK FAOLIYATI

<i>Dots. Dr. Shahlo HOJIYEVA. Fitrat va ma‘rifatchilik g‘oyalari.....</i>	272
<i>Dots. Dr. Hamza JO‘RAYEV. Turkistonda milliy ta‘lim omili (Abdurauf Fitrat misolida) milliy uyg‘onish bosqichlari.....</i>	276
<i>Dots. Dr. Azimjon DAVRONOV. Abdurauf Fitrat – siyosiy publitsist.....</i>	281
<i>Dots. Dr. Nilufar MO‘MINOVA. Abdurauf Fitrat va Abdurahmon Sadiy qo‘llanmalarida adabiyot nazariyasi masalalari.....</i>	287
<i>Dots. Dr. Gulrux JO‘RABOYEVA. Abdurauf Fitrat publitsistikasida til masalalari.....</i>	292

<i>Xolboy ABDURAHMONOV. Ahmad Donish va Fitrat qarashlarida milliy uygʻonish bosqichlari</i>	300
<i>Ilxomjon ABDULLAYEV. XX asr boshlarida namanganda jadid matbaachiligi va matbuot</i>	303
<i>Dr. Hulkar MAHKAMOVA. Mehmet Akif Ersoʻy va Abdurauf Fitrat asarlarida maʼrifatga najot yoʻli sifatida qaralishi</i>	309
<i>Shavkatjon VOSITOV. Fitrat ijodida milliy taraqqiyot va maʼrifat masalalari</i>	319
<i>Shamsiyo BOLTABOYEVA. Abdurauf Fitrat publitsist va “Hurriyat” gazetasining muharriri</i>	325
<i>Shoxijahon URUNOV. Jadidchilik davridagi “Usuli jadid” taʼlim tizimi va Abdurauf Fitrat pedagogik merosining bugungi raqamli taʼlimdagi dolzarbligi</i>	335
<i>Shahinabonu RASULOVA. Fitratning oila borasidagi qarashi va milliy taraqqiyot masalasi</i>	342

4-shoʻba. FITRATNING ADABIYOTSHUNOSLIK MEROSI VA JADID TANQIDCHILIGI

<i>Prof. Dr. Nodira AFOQOVA. Abdurauf Fitrat sheʼr vaznlari xususida</i>	348
<i>Prof. Dr. Shoira Axmedova. Abdurauf Fitrat va adabiy tanqid janrlari</i>	356
<i>Prof. Dr. Nodirxon HASANOV, Xayriniso ULUGʻNAZAROVA. “Hibat ul-haqoyiq” bilan “Devoni hikmat” orasidagi mavzu mushtarakliklari</i>	364
<i>Prof. Dr. Orzigul HAMROYEVA. Fitrat – aruzshunos</i>	372
<i>Hilola BOLTABOYEVA. Abdurauf Fitratning tahlil anʼanalari Erkin Vohidov ijodida (Alisher Navoiy gʻazallari talqinlari misolida)</i>	378
<i>Nodir GʻAFUROV. Oʻzbek tasavvuf adabiyoti Fitrat talqinida</i>	382
<i>Dildora INOGʻOMOVA. Fitrat – xamsashunos</i>	388
<i>Xurshida YULDASHEVA. Abu Ali ibn Sino va Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari</i>	392
<i>Ozodbek RAVSHANOV. Fitrat va mashrabshunoslik</i>	395
<i>Marjona JOʻRAQULOVA. A.Fitratning “Adabiyot qoidalari” va M.Shayxzodaning “Adabiyot nazariyasi” qoʻllanmalarining tavsifiy tahlili</i>	400
<i>Fazliddin UTAGANOV. Professor Abdurauf Fitrat – “Devonu lugʻati-t-turk”ning ilk tadqiqotchisi</i>	408
<i>Dildora HUSANOVA. Ruboiy vazni xususida Abdurauf Fitrat qarashlari (“Aruz haqida” risolasi)</i>	412
<i>Diyorbek NORMURODOV. Abdurauf Fitratning ijtimoiy adolat va davlat boshqaruvi haqidagi qarashlari</i>	419
<i>Sanobar SULTONOVA. Fitratning hikoya janriga oid qarashlari va zamonaviy oʻzbek hikoyachiligi</i>	424

5-shoʻba. FITRAT ADABIY MEROSINING JAHON

KONTEKSTIDA OʻRGANILISHI VA TILSHUNOSLIK MASALALARI

<i>Prof. Dr. Muqaddas TOJIBOYEVA. Abdurauf Fitratning adabiyotshunoslik faoliyati va uning xalqaro miqyosda oʻrganilishi</i>	429
--	-----

<i>Dots. Dr. Qahramonjon ISMOILOV. Abdurauf Fitrat and sufi Literature.....</i>	434
<i>Доц. Др. Жамила БУРАНОВА. Традиции интеллектуальной прозы в Узбекистане: от просветительских идей Фитрата к неомифологизму Хуршида Дустмухаммада.....</i>	438
<i>Dots. Dr. G'iyosiddin USMONOV. Abdurauf Fitrat ijodi: fitratshunoslikning shakllanishi hamda taraqqiyoti.....</i>	443
<i>Dots. Dr. Gulrux JO'RABOYEVA. Abdurauf Fitrat publitsistikasida til masalalari tahliliga doir.....</i>	448
<i>Sabogul SUYUNOVA. Munavvar qori va Fitratning tilshunoslikka doir qarashlari.....</i>	451
<i>Dilnoza SA'DULLAYEVA. Edvard Alvort tadqiqotlarida fitrat siymosi.....</i>	459
<i>Dinora MIROBIDOVA. Abdurauf Fitratning adabiy va ilmiy-publitsistik merosi dunyo tadqiqotchilar nigohida.....</i>	464
<i>Dots. Dr. Feruza SHOIMOVA. Fitrat risolalarining kognitiv metaforalari: «uyqu», «kasallik», «zulmat» konseptual sxemalari va ularning jadid badiiy matnlarida transformatsiyasi.....</i>	469
<i>Fotima SAFAROVA. Fitrat ma'rifiy risolalarida dialogik nutq strategiyasi: persuaziv diskursning jadid dramaturgiyasi shakllanishidagi prototip funksiyasi.....</i>	477
<i>Umida G'AFUROVA. Abdurauf Fitrat qarashla tilning ijtimoiy va tizimli mohiyati.....</i>	485

Adabiyotlar

1. “Ал-жомиъ ас-саҳиҳ”, 4-жилд. Арабчадан Абдуғани Абдуллоҳ таржимаси. Профессор Неъматуллоҳ Иброҳим ва шоир Мирзо Кенжабек таҳрири остида. Муҳаррир Хожа Бахтиёр Набихон ўғли. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1992.
2. Ahmad Yugnakiy, Hibat ul-haqoyiq. Qadimgi turkchadan Bahrom G‘oyib tarjiması. – Т.: 2022. – 25 б. <https://n.ziyouz.com>
3. Arat, R., Edib Ahmed B. Mahmut Yükneci, Atabetü'l-Hakayık. – Ank.: TDK, 1951.
4. Asım, N., Hibetü'l-hakayık. 1.ksm: metin, tercüme ve izah; 2.ksm: faksimile), – İst.: 1918.
5. Banarli, N. S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. -İst.: MEB., 1983.
6. Абдурахмон Саъдий. Аҳмад Яссавий//Яссавий ким эди? – Т: 1994.
7. Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналари. Нашрга тайёрловчилар: Х. Ҳикматуллаев, А. Мансуров. – Т.: Фан, 1990.
8. Аҳмед Йугинеки. Ақиқат сыйи. Басм. Э.Қуришжанов, Б.Сагиндиқов. – Алмати, 1985.
9. Навоий Алишер. Насойим ул-муҳаббат // Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. Ўн еттинчи жилд. Нашрга тайёрловчилар: С. Ғаниева, М. Мирзааҳмедова. – Т.: Фан, 2001. – 520 б.
10. Фитрат, Абдурауф. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳамидулла Болтабоев. II-жилд. Илмий асарлар. – Т.: Маънавият, 2000. – 208 б.
11. Хожа Эшон, Азим. Ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: Рафиддинов Сайфиддин Сайфулло ўғли. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 88 б.
12. Хўжанова Г. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” ҳақиқатлари. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2001. – 112 б.
13. Ҳаққул, Иброҳим. Абадият фарзандлари. Адабий мақолалар. – Т.: Ёш гвардия, 1990. – 192 б.
14. Яссавий Аҳмад. Ҳикматлар. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи И. Ҳаққулов. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 256 б.
15. Яссавий, Хожа Аҳмад. Девони ҳикмат (янги топилган намуналар). Нашрга тайёрловчи: Нодирхон Ҳасан. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004. – 176 б.
16. Яссавий, Хожа Аҳмад. Умринг елдек ўтаро. Нашрга тайёрловчилар ва сўзбоши муаллифлари: Иброҳим Ҳаққул, Нодирхон Ҳасан. – Т.: “Қамар-медиа”, 2024. – 400 б.

FITRAT – ARUZHUNOS

*Hamroyeva Orzigul Jalolovna
ToshDO‘TAU, O‘zbek adabiyoti tarixi va
matnshunoslik kafedrası,
filologiya fanlari doktori, professor
arguvon87@mail.ru +998977776736*

Annotatsiya. Abdurauf Fitrat she’r ilmining yetuk bilimdoni sifatida bir qancha tadqiqot va risolalarda poetika, vazn, badiiyat masalalarida jiddiy e’tibor qaratgan. She’r va shoirlik

masalasi, mumtoz va milliy she'r tizimi, uning badiiy adabiyotdagi o'rni kabi ilmiy-tahliliy tadqiqotlar Fitrat ilmiy faoliyatining asosini tashkil etadi. Fitrat o'z davrining qomusiy olimi sifatida mumtoz she'r nazariyasi borasida yirik tadqiqotni amalga oshirgan, tadqiqot asosida taqdim qilingan ilmiy xulosalar nafaqat o'z davri, balki bugungi kun adabiyotshunosligi uchun o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Maqola Abdurauf Fitratning aruz nazariyasi oid qarashlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: she'r tizimi, lirika, risola, sarbast, aruz, doston, janr.

ФИТРАТ — АРУЗОВЕД

Аннотация. Абдурауф Фитрат как выдающийся знаток теории поэзии в ряде своих исследований и трактатов уделял особое внимание вопросам поэтики, стихотворного размера и художественности. Такие научно-аналитические проблемы, как сущность поэзии и поэта, классическая и национальная стихотворная система, а также их место в художественной литературе, составляют основу научной деятельности Фитрата. Будучи энциклопедически образованным ученым своего времени, он провел крупные исследования в области теории классической поэзии. Научные выводы, представленные в этих исследованиях, сохраняют свою значимость не только для своей эпохи, но и для современного литературоведения. В данной статье анализируются взгляды Абдурауфа Фитрата на теорию аруза.

Ключевые слова: стихотворная система, лирика, трактат, верлибр, аруз, дастан, жанр.

FITRAT – A SCHOLAR OF ARUZ

Annotation. Abdurauf Fitrat, as a distinguished scholar of poetic theory, devoted special attention in a number of his studies and treatises to issues of poetics, meter, and artistic expression. Scientific and analytical problems such as the essence of poetry and the poet, the classical and national systems of versification, and their place in literature constitute the foundation of Fitrat's scholarly activity. As an encyclopedic scholar of his time, he conducted major research in the field of classical poetic theory. The scientific conclusions presented in these studies retain their significance not only for his own era but also for contemporary literary studies. This article analyzes Abdurauf Fitrat's views on the theory of aruz.

Keywords: poetic system, lyric poetry, treatise, free verse (sarbast), aruz, epic (dastan), genre.

XX asr tadqiqotlari orasida turkiy she'r nazariyasiga bag'ishlangan ilmiy risolalar u qadar ko'p bo'lmay, buning bir qancha ijtimoiy sabablari bor. Davr adabiy muhiti, adabiy ta'sir masalalari asosiy sabablardan biridir. Fitrat yashagan davr barmoq vaznining milliy she'r tizimiga aylanayotgan davr sifatida ko'zga tashlanadi. Fitratning dastlabki maqola va ilmiy risolalarida ham barmoq vazni imkoniyatlarini ochishga qaratilgan ilmiy tahlillar va xulosalar asosiy o'rinni egallaydi. Garchi aruz she'r tizimi XX asrdan keyingi davrlarda eskirgan vazn sifatida qaralgan bo'lsa-da, adabiyot tarixini o'rganish, mumtoz asarlar tahlilini amalga oshirishda bu ilmning nazariy asoslarini bilish muhim ekanligini olimlarimiz juda yaxshi anglashgan. Xususan, Abdurauf Fitrat ham dastlab "aruzning bizning tilga yaramag'anlig'i" borasida aruz she'r tizimi va uning sun'iy sxolastik qoidalari, "faulunchilik", "zihofot"chilik masalasida fikrlari ijobiy bo'lmagan [Fitrat, 2006: 35]. Olim bu boradagi qarashlarini "She'r va

shoirliq” maqolasi va “Adabiyot qoidalari” asarida keltirgan. Bu boradagi fikrlarini dastlab “She’r va shoirliq” maqolasida taqdim qilgan olim keyinchalik “Adabiyot qoidalari” darsligida daliliy baytlar asosida fikrini isbotlagan. Fitrat “She’r va shoirliq” maqolasida aruz vazni o’ynoqi tillar uchun mos kelishini, turkiy til esa og’ir, viqorli, gavdali ekanligini, bu vazn turkiy til uchun mos emasligini ta’kidlaydi. Vazni turkiy tilga moslashtirish uchun ikki usul: arabiy, forsiy so’zlarni qo’shish, turkiy tildagi so’zlarning “gavdasini buzish”ga majbur bo’lish kerakligini aytadi. Olim Navoiyga murojaat qilib, turkiy so’zlar “gavdalarini buzmay” she’r aytishga majbur bo’lgani, bundan o’zini qutqara olmaganini Yuzingni ko’rib, meni ramida Ishq o’tig’a bo’lg’ali giriftor, baytidagi “yuz” so’zini “yuzz” tarzida buzib aytmaguncha, vaznga to’g’ri kelmasligini isbot tarzida keltiradi [Fitrat, 2006: 10]. Olim bu qarashlari “Adabiyot qoidalari” asarida ham o’z aksini topgan. Nima sababdan Fitrat dastlab aruz she’r tizimi borasida ijobiy fikrda bo’lmagan? Tabiiyki, til imkoniyatlari she’r tizimining tanlanishiga zamin yaratadi. Olim aruz arab adabiyotida paydo bo’lgani, keyinchalik kamchiliklari tuzatilib, fors adabiyotiga kirib kelgani borasida fikr bildiradi. Turkiy adabiyotga kirib kelgan aruz tizimi ham turkiy aruz emas, balki o’sha arab-fors aruzidir. Fitratning fikriga ko’ra turkiy aruz davom etadi, aruz turkiy adabiyotda yashab qolishi mumkin, biroq bu ham bo’lsa, arabiy, forsiy so’zlarning ishtiroki hisobiga ro’y beradi. Olim arab-fors tillardagi “madd”(cho’ziqlik) turkiy til imkoniyatlariga to’g’ri kelmasligi, turkiy tilda uning maxsus o’lchovi yo’qligi, shuning uchun ham turkiy tilda aruz vaznida yozilgan baytlarda keraksiz o’rinlarda cho’ziqlarning keltirilishi “bemaza aytilg’an” va “she’rning turk og’zidan chiqmag’aniga hukm qiladir” degan fikrni bildiradi. Fitrat fikrining isboti sifatida Durbek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy, Komil Xorazmiy va Amir Umarxon ijodidan baytlar keltirib, afoyillarga mos tushmagani va vazn talabi bilan sun’iy cho’zish holatlari borligini isbotlashga harakat qiladi. Risolada Boburning mashhur: O’zni ko’ngul aysh ila tutmoq kerak, Bizni u...nutqonni u...nutmoq kerak bayti foilotun, foilotun, foilotun tarzida keltiriladi. Vaholangki, bu bayt Boburning o’zi tomonidan sari’ bahrida yozilgani ilmiy risolasida qayd qilingan. Fitrat “Adabiyot qoidalari” asarida bir xil vaznda: mutaqoribi musammani mahzuf(maqsur) vaznida yozilgan forsiy va turkiy dostonlarni qiyoslaydi. Ayni vazn Firdavsiyning “Shohnoma” asari uchun mos tushgani, urush maydonlari tasviriga mos tushganligini ta’kidlaydi. Bunga qiyos ravishda Navoiyning “Saddi Iskandariy dostoniga murojaat qiladi. Bu doston ham “Shohnoma” vaznida yozilgan. Olimning fikriga ko’ra “fors she’rlardag’i vaznlar orasida juda o’ynoqi, juda sho’x vaznlar bor. Biroq bularning go’zalliklari shu fors tilidagina qoladi” [Fitrat, 2006: 37]. Biroq oradan ma’lum vaqt o’tib, she’r ilmida o’z bilimlarini mustahkamlagan, mumtoz manbalar va matnlar tahlili bilan shug’ullangan olim bu sohadagi qarashlari o’zgarganini, sabablarini “Aruz haqida” ilmiy risolasida birma-bir ochib bergan. Hatto olim o’zining bu qarashlarini “bu hayotga millatchilikning ko’r va qorong’u ko’zoynagi bilan qarag’anim u zamonlarda edi, xato edi, ham o’ta ketgan xato edi” deya iqror bo’ladi, buning ijtimoiy sabablarini ko’rsatadi [Hamroyeva O, 2024: 22-14]. Unga ko’ra, Fitrat yashagan davrda o’zbek millatchiligi barmoq vaznini, panturkizm aruz vaznini yoqlagan. Fitrat barmoq vaznini nazariy jihatdan yoqlab chiqqan birinchi o’zbek millatchisi bo’lgan. Buning asosiy sabablaridan biri esa xalqqa yaqinlashish. Chunki xalq adabiyoti va uning vazni – barmoq vazni bunga imkoniyat yaratgan. Olim ikkinchi sabab sifatida Turkiyada o’qiganining ta’sirini ko’rsatadi. Chunki vazn masalasida ularning fikrlari Fitratning fikrlari bilan aynan bo’lgan. Fitrat bu boradagi katta xatosi sifatida “...butun dunyodan qat’iy aloqa qilg’an, na Sharqdan, na G’arbdan hech bir narsa

olmagan yop-yolg'iz bir "o'zbek madaniyati"ni qurmoq uchun kurash"ganini keltiradi[Fitrat, 2010: 228]. Keyingi tadqiqotlarida o'zbek adabiyoti katta tarixga ega ekanligi, bugungi kunga qadar qanchadan qancha bosqichlarni bosib o'tganligini ilmiy asoslab beradi. Shu orqali dastlabki qarashlari noto'g'ri ekanligiga iqror bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Fitratning "Aruz haqida" asari turkiy aruz qoidalarini fitratona uslubda taqdim qiladi. Aruz vaznini imkoniyatlarini sun'iylikdan qutqarish maqsadi bilan "chirmanda usuli"ni taklif qiladi. Olim bu usul Sharqda birinchi tajriba ekanligini ta'kidlab, aruzni sxolastik qoidalar qolipidan chiqarishni maqsad qilganligini ta'kidlaydi. Asar tarkibidagi ruknlarni berishda ham childirma ohangiga mos taqlidiy so'zlarni qo'llab tushuntiradi.

Ishlarimizni bo'ldurduq
bakko bako bak bakko bak
- V V - - / - - -

Dushmanimizni so'ldurdiq.
bakko bako bak bakko bak
- V V - - / - - -

Fitrat bu atamalarni shunchaki qo'llamagan, hijolar sifatini berishda "faulun" kabi arabiy, forsiy istilohlar o'rniga klassik musiqamizning usul qoliplari(chirmanda usuli)ni keltirgan. Unga ko'ra:

- -
bakko
V V
Baka
- V
bakka
V -
bako-bak [Fitrat, 2010: 238]

so'zlari afoyil vazifasini bajargan. Olim hijolar taqsimotida ikki hijoni taqdim etadi: To'liq hijo va qisqa hijo. "Yopiq hijo" va "ochiq hijo" atamalarining o'rniga "to'liq hijo" va "qisqa hijo" atamasini almashtirgani sababini so'zlar misolida izohlaydi. Unli bilan tugagan "ochiq hijo(V)" urg'u olish imkoniyati bilan "to'liq hijo(-)"ga o'zgarishi mumkin, shunga tayanib, "ochiq hijo" atamasidan voz kechib, "to'liq hijo" va "qisqa hijo" atamasini taklif qiladi, turkiy til imkoniyatlariga moslashtirilgan vazn imkoniyatlarini yangi alifboda taqdim qilayotgani bois transkripsiyalar asosida beradi. Fitrat "Aruz haqida" asarining dastlabki qismida she'r ilmi: aruz va uning tarixi xususida to'xtaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, olim ayni o'rinda salaflari va ularning fikrlariga munosabatlarini ham bildirib o'tadi. Xususan, Navoiyning "Mezon ul-avzon" asarida keltirilgan shoirning aruz va xalq she'riyati borasidagi fikrlarini qo'llab-quvvatlaydi, barmoq va aruz vazni imkoniyatlarini, farqli jihatlarining qiyosini keltiradi [Hamroyeva O, 2024: 22-14]. Fitrat aruz ilmining bilimdoni sifatida Miyon Buzrukning "Ijodiy yo'limiz haqida" maqolasidagi ba'zi fikrlarga tanqidiy munosabatini bildiradi. Miyon Buzruk tomonidan bildirilgan "aruz va barmoq vaznlari unsurlarining birlashmagidan hosil bo'lgan uchinchi xil vaznlar bor" degan ilmiy faraziga munosabat bildiradi. Miyon Buzruk tomonidan xalq adabiyoti namunasi sifatida taqdim qilingan baytlar haqidagi xulosalar noto'g'ri ekanligini uch xulosaviy qism orqali isbotlab beradi.

Sabo esnayur ko‘r, yog‘och yeng solur,
 V - - / V - - / V - - / V -
 Bulut yig‘layur-da, chechaklar kulur.
 V - - / V - - / V - - / V -
 Bu mundog‘ chechaklika ko‘nglim bukun,
 V - - / V - - / V - - / V -
 Sening birla o‘lturib ovunmoq tilar.
 V - - / V - - / V - - / V -

Miyon Buzruk ushbu baytni aruz vaznida yozilmaganligini ta‘kidlaydi. Fitrat esa bu bayt aruzning mutaqoribi musammani mahzuf vaznida yozilganini chizmalar asosida ko‘rsatib beradi. Miyon Buzruk bu bayt “xalq adabiyotidan parcha” ekanligini yozsa, Fitrat bu bayt “Qisasi Rabg‘uziy”dan keltirilgani, muallifi Nosiriddin Rabg‘uziy ekanligini keltiradi. Miyon Buzrukning bayt xususidagi uchinchi xato hukmi bayt yaratilgan davri bilan bog‘liq. Olim bayt to‘rt-besh asr avval yaratilganligiga ishora qilsa, Fitrat bu bayt 6 asr ilgari yaratilganini ta‘kidlaydi. Fitratning o‘z davri olimlari bilan bu kabi bahsli munosabatlari asarda yetarlicha topiladi. Fitrat aruz nazariyasini tizimli ravishda tushuntirishga harakat qiladi. Aruz vaznini “boy va muzikali” vazn ekanligini ta‘kidlab, saksonga yaqin vaznlarni to‘play olganini, bu aruz vaznlarining hammasi emasligini ma‘lum qiladi [Fitrat, 2010: 229]. Fitrat dastlab aruzdagi atamalar va ularning ma‘nolari bilan tanishtiradi, manbalarda keltirilgan ruknlar tasnifini bilan tanishtirar ekan, ruknlar har doim bir xil bo‘lmasligini, rukn turlarini belgilashda hijolarga murojaat qilish kerakligini, ularning cho‘ziq, qisqaligiga qarab rukn turlarini taqsimlash to‘g‘ri yechim ekanligini ta‘kidlaydi. Olim manbalarda keltirilgan sababi xaffif, sababi saqil, vatadi majmu‘, vatadi mafruq, fosilai sug‘ro, fosilai kubrolarni ajratishda shu tizimga rioya qilinmagani, hijolarni birbiriga qo‘shilishiga ko‘ra taqsimlangani Xalil ibn Ahmad maktabining birinchi yangilishi bo‘ldi deb izohlaydi [Fitrat, 2010: 229]. Bobur ham “Muxtasar” asarida fosilani alohida ajratish zarurat emasligini, u sabab va vatadlarning qo‘shiluvidan hosil bo‘lishini ta‘kidlagan edi [Bobur, 1971: 18-20]. Fitrat “Aruz haqida” asarida 35 rukn: 8 ta asliy, 27 ta far‘iy ruknlar bilan tanishtiradi, vaznlarni asliy ruknlar va 19 bahr 80 vazn hijolarini sanab, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20lik sarlavhasi otida 12 turkumga ajratgan holda taqdim qiladi. Olim 12 turkum tarkibida qaysi vaznlar bo‘lishi mumkinligini baytlar misolida tushuntirib beradi. Masalan, Fitrat sakkizlik turkumi va uning vaznlari xususida to‘xtalganda, bu turkumda ikki vazn mavjudligini aytadi:

1. Bu vaznda qisqa hijo yo‘q, ikki to‘liq hijodan iborat bo‘lgan - - (bakko) to‘plamining to‘rt marotaba takroridan hosil bo‘ladi.

Yomg‘urlardan yer jonlandi,
 - - / - - / - - / - -
 Ko‘klamliklar suvdan qondi.
 - - / - - / - - / - -
 Qorlar, muzlar birdan bitdi,
 - - / - - / - - / - -
 Qish chindan ham izdan ketdi.
 - - / - - / - - / - -

Bu vazn fa‘lun ruknining to‘rt marotaba takroridan hosil bo‘lib, mutaqoribi musammani maqtu‘ deb nomlanadi. Fitrat bu vaznni aruz va barmoq sistemalari orasidagi mushtarak vazn

ekanligini ta'kidlaydi. Buning dalili sifatida aruzdagi ikki rukn orasidagi so'zlarning misralar va turoqlararo mos tushganini ko'rsatadi. Ya'ni

Yomg'urlardan / yer jonlandi,

-- / -- / -- / --

Ko'klamliklar / suvdan qondi.

-- / -- / -- / --

Qorlar, muzlar/ birdan bitdi,

-- / -- / -- / --

Qish chindan ham / izdan ketdi.

-- / -- / -- / --

[Fitrat, 2010: 234]

Fitrat shu shaklda 80 ga yaqin vaznni afoyil va taqti'larini keltirgan holda izohlaydi, baytlardan namunalar keltiradi. Olim arab-eron aruzidagi vaznlarning ba'zisida har bir misrada bir yoki ikkita turoq bo'lishini ta'kidlab, (*) ishorasini beradi, "ist" atamasini kiritadi.

Arzim ni ay tay * bodi saboga

-- / V - - * / - - / V - -

Bizdan duo deng * ul be vafoga.

-- / V - - * / - - / V - -

Ey yo rijo nim * be mah rekansan,

-- / V - - * / - - / V - -

Rahm ay lamas san * man mub taloga

-- / V - - * / - - / V - - (*Mutaqoribi musammani aslam*)

Misralardagi turoqlanish 5+5 tarzida ikkiga bo'lingan. Bu turoqlanish aruziy bo'linishga ham, barmoqdagi turoqlanishga ham mos tushgan. Fitrat risolada o'n oltiliklar turkumiga oid vaznlarni keltirar ekan, Usmon Nosirning "Yurak" she'rini tahlilga tortadi.

Shoirning bu misralari hazaji musammani solim vaznining yarim misrasi bir misra shakliga tushirilib, sakkizlik holatida yozilgan.

Yurak, sensan mening sozim,

V - - - / V - - -

Tilimni nayga jo'r etding.

V - - - / V - - -

Fitrat buning aruzdagi nomi "hazaji - mashtur" ekanligini ta'kidlab, vaznning aslidagi uzun qiyosiga qaraganda shu shaklda qisqargani yaxshi ekanligiga ishora qiladi. Fitrat risolada aruz nazariyasini taqdim qilish barobarida ana shunday qiyosiy tahlillarga ham keng o'rin ajratgan. Olim baytlar taqsimotida Rabg'uziy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Bobur, Huvaydo, Muhammad Alixon, Fazliy, Komil Xorazmiy, Muqimiy, Furqat, Ravnaq, Hashmat, N.Rahimiy, Usmon Nosir kabi turli davrlarda yashab, ijod etgan ijodkorlar ijodiga murojaat qiladi. "Aruz haqida" risolasining aruzshunoslikdagi muhim jihatlaridan biri shundaki, Fitrat ruboiy vaznlarini alohida sarlavha ostida taqdim qiladi. Olim ruboiyni eron she'rlari orasida sobit bir vaznga ega bo'lmagan janr sifatida ta'riflaydi. Ruboiy har misradagi hijolarning son va sifat e'tibori bilan ayni miqdor va ayni tartibda bo'lmaydi. Ruboiy vaznida bir misra o'n hijolik bo'lgan shaklda turib, ikkinchi misra 13 hijolik shaklda bo'la oladi. Shu jihatdan Fitrat bu janrni aruz qoliplariga solishning imkoni bo'lmagani va shuning uchun ham ruboiyning 24 vaznini o'ylab topishganini ta'kidlaydi. Olim ruboiyning 24 vaznini emas, 15 vaznini izohlaydi. Olimning fikriga ko'ra, o'zbek tilining "maddsizlik" xususiyatiga ko'ra 24

vaznning faqat 15 vaznigina til imkoniyatiga javob beradi. Shu jihatlarni hisobga olib Fitrat 24 vazni 15 vaznga tushirganini izohlaydi, vaznlar jadvalini keltiradi, baytlar misolida tushuntiradi.

She'r ilmi, aruz tizimiga oid risolalar yetarlicha, ular orasida Fitratning "Aruz haqida" risolasi o'z o'rni va ahamiyatiga ega. Risolada ilmiy-nazariy qoidalar barobarida, ilmiy-ijodiy yondashuv, muallif uslubi, qiyosiy tahlillar, dalillar yetakchilik qiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, risoladagi ma'lumotlarni o'zlashtirish mutaxassisga ham, ijodkorga ham, kitobxonga ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Fitrat o'z ta'biri bilan aytganda, bu ilmiy risola aruz vazni bilan yaxshilab tanishtirmoq va aruz vazni masalasini faqat tor doiradagi mutaxassislar uchun emas, balki barcha uchun mo'ljallangan ilmiy tadqiqot sifatida keng muhokama maydoniga kirgizish uchun yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Мухтасар (нашрга тайёрл. С.Ҳасанов). – Т: Фан. 1971.
2. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006.
3. Фитрат А. Шеър ва шоирлик. 4-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2006.
4. Фитрат А. Аруз ҳақида. / Танланган асарлар. 5-жилд. (Нашрга тайёрл. Ҳ.Болтабоев.) – Т.: Маънавият, 2010.
5. Намroyeva O.J. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. – Т.: Bookprint, 2024.